

**SUMMARY****Olexandr Lakhno****BELIEVING ADVICES of CHURCHES of EVANGELIC CHRISTIANS-BAPTISTS OF POLTAVA REGION IN THE PERIOD OF DEVELOPMENT OF DISSIDENT MOTION**

In the article digression is done in religious life of the Poltava edge of 60-70th of the last century, where on the example of activity of supporters of opposition in the environment of the Evangelic Christians-Baptists the place of habitants of Poltava is traced in religious dissident motion.

Keywords: dissidents, Evangelic Christians-Baptists, opposition, Advice of Churches.

**Андрій Левченко,**

*викладач Хмельницького національного університету*

## **ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ КОЗАЦТВА ТА ІНСТИТУТІВ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ XVI–XVII СТОЛІТЬ**

Досліджено різні аспекти взаємодії українського козацтва та інститутів Церкви в суспільних трансформаціях XVI–XVII ст. Козацтво і Церква розглядаються як провідні сили національного життя, що сприяли становленню Української держави.

*Ключові слова:* українське козацтво, Церква, православ'я, унія, Національно-визвольна війна, Українська держава.

Потужним імпульсом національного розвитку в XVI–XVII ст. були процеси, пов'язані з утвердженням української державності й інтеграцією українського суспільства навколо національної ідеї. Українська держава, яка постала в час і внаслідок Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, стала формою найвищого розвитку українського етносу, виявом його духовної та політичної консолідації, важливим кроком до здійснення в українській історії процесів націєтворення. Основною державотворчою силою в цей період стає українське козацтво. Його діяльність була органічно пов'язана із зростанням національної свідомості, з реалізацією програми національного розвитку, що включала в себе формування національних інституцій і зміцнення української Церкви.

Метою цієї статті є вивчення особливостей взаємодії українського козацтва та Православної Церкви в контексті процесів державотворення. Без врахування релігійної ситуації в Україні та проблем церковного життя, впливу релігійної боротьби на процес націєтворення не можна зрозуміти сутність формування національної ідентичності. Різні аспекти цієї важливої проблеми досліджувалися В. Смолієм, В. Степанковим, С. Плохієм та ін.

Однією із характерних рис розвитку українського суспільства в XVI–XVII ст. був тісний взаємозв'язок політичної та релігійної сфер діяльності, а також залежність світського або державного життя від церковного, і навпаки. Інтеграція Церкви у сферу суспільно-політичного життя України перетворила її в чинник національної

консолідації. Поширюючи свій вплив на всі сфери життєдіяльності людини, релігійні інститути, як правило, виконували функцію репрезентації та захисту інтересів української спільноти. В очах цієї спільноти Церква і служителі культу поставали виразниками духу українського народу.

Консолідаційна роль Православної Церкви в українському суспільстві стає особливо важливою в XVI–XVII ст., у час, коли посилюються впливи католицизму в Україні й запроваджується унія. Органічним у цьому контексті був збіг інтересів української Церкви та українського козацтва, яке в XVII ст. перетворилося у досить впливову військову та політичну силу. Специфічний відбиток на характер взаємодії козацтва і Церкви наклала та обставина, що реформаційні процеси, які відбувалися в Україні XVI–XVII ст., супроводжувалися відновленням і загостренням почуття належності окремих Православних Церков до однієї православної ойкумени (спільноти) [6, с. 27].

Процес творення української державності став головним фактором, який впливав на характер взаємин козацтва та Церкви в українських землях. По-перше, козацтво, як окремий суспільний стан, що формувався на основі козацького реєстру, було союзником Православної Церкви в реалізації спроб державотворення в часи Хмельниччини. По-друге, релігійний конфлікт, який відбувався в Україні XVI–XVII ст., запровадження унії й виникнення Унійної Церкви, обумовлював політику козацтва щодо захисту Православної Церкви. Крім того, боротьба козаків з турками і татарами швидко створила їм репутацію захисників християнства від мусульманської загрози й сміливих борців за християнську віру. Яскраво виражена християнськість козаків, притаманна їм конфесійна ідентичність були свідченням органічності їхнього функціонування як окремої спільноти у структурі тогочасного українського соціуму. А усвідомлення козацтвом своєї належності до православ'я стало суттєвим чинником в організаційному зміцненні та оформленні козацтва, хоча і не єдиним.

Однак як організоване соціальне утворення, головною функцією якого була збройна боротьба проти ворогів християнської віри, козацтво відрізнялося від інших верств православного українського суспільства. Зокрема, на чітку різницю між козацтвом та іншою Руссю, особливо в плані культурної ідентифікації, вказується в поемі Симона Пекаліда, написаній на замовлення князів Острозьких, під назвою "Про острозьку війну під П'ятою проти низовців". Тут підкреслюється реальна відірваність козацтва від життєвих інтересів і прагнень руського суспільства в цілому [7, с. 40–77]. З іншого боку, між козаками і православним населенням України існував тісний зв'язок і солідарність (на відміну від уніатів, які теж були руським населенням, Руссю). Відомий випадок, коли після укладення Берестейської унії 1596 р., один з її ініціаторів і найяскравіших представників Іпатій Потій, назвав своїх опонентів із Віленського православного братства "наливайковою ордою", маючи при цьому на увазі і Северина Наливайка – козацького ватажка, і його брата – православного поета й гуманіста, члена острозького культурно-освітнього об'єднання Дем'яна Наливайка. Згодом зневажливий термін "наливайківці" почали вживати щодо всіх православних, пов'язуючи цілком лояльні до Польсько-Литовської держави шляхетські та міщанські православні кола з антидержавною "ребелією" [6, с. 144].

Важливим кроком і помітною подією у демонстрації духовних і релігійних пріоритетів українського козацтва став вступ Війська Запорозького на чолі з

гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним до київського православного братства, створеного київськими міщанами та шляхтою в 1615 р. Яскравим виразом стійкого інтересу козацтва до Православної Церкви і до функціонування православних інституцій є також козацький патронат козацтва над Трахтемирівським монастирем. Згідно з документами 1618 р., гетьман, полковники та все козацьке військо були фундаторами й захисниками цього монастиря [2, с. 258]. Знаємо також непоодинокі випадки, коли козаки застосовували фізичну й військову силу для усунення діячів Унійної Церкви (вбивство у Вільно полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича).

Можна стверджувати, що козацтво було силою, яка досить рішуче й ефективно здійснювала притаманні цій організації функції захисту православної віри і Православної Церкви, компенсуючи деякою мірою безсилля інших прибічників “східної” Церкви – православних князів, шляхти, міщанства. Підтримка в XVI–XVII ст. українським козацтвом Православної Церкви відбувалася в умовах домінування офіційної Католицької Церкви, князівського і шляхетського свавілля, що існувало в Речі Посполитій. Дії козаків, спрямовані на захист православ'я, важили не менше, ніж формальні приписи влади, універсали чи постанови.

Здійснюючи оборонні функції (не тільки військові, а й культурні) щодо православ'я, козащина виборювала собі право бути українською елітою, так само, як і українські князі чи шляхта, що з кінця XVI ст. також активно боролися проти унії. Релігійний фактор, передусім захист православ'я й Православної Церкви, виступає неодмінною умовою входження до української еліти в XVI–XVII ст.

Свідченням активної та політично ефективної взаємодії українського козацтва й інститутів Православної Церкви є участь козаків у відновленні православної ієрархії. Особливо значущою роль українського козацтва була у 20-ті роки XVII ст.: саме з діяльністю козацтва пов'язано відновлення київської митрополії і висвячення єрусалимським патріархом Теофаном православних єпископів. За участі козаків формувалася нова православна ієрархія. Відомо, що у Києві Теофан висвятив на митрополита колишнього ректора Київської братської школи Йова Борецького, на єпископів – тодішнього ректора цієї школи Мелетія Смотрицького, ігумена Київського братського монастиря Ісаю Косинського, у Трахтемирові – ігумена Іезекеїла Курцевича, у Білій Церкві – ігумена Ісакія Борисковича. Теофан перед від'їздом поблагословив козаків на війну з Туреччиною і закликав їх захищати православну віру.

Про активність козацтва у справах Православної Церкви свідчить і те, що висвячення православної ієрархії було ініціативою саме його, а не патріарха чи Московії. Подібна рішучість підтримувалася київським братством, силу якому надавало, своєю чергою, козацьке членство та сприяння.

Таким чином, козацтво було найрадикальнішою і найрішучішою силою, чия військова підтримка забезпечувала захист і зміцнення Православної Церкви. Виступаючи за “віру старожитну”, своєю участю козаки суттєво впливали на стан церковного життя і функціонування релігійних інституцій в Україні XVI–XVII ст., сприяючи легітимації нової православної ієрархії та визнанню Православної Церкви королівською владою. По суті, козацтво виступило знаряддям такої легітимації.

Отже, можемо констатувати, що, по-перше, між козаками і Православною Церквою утвердився міцний союз, який був вагомою передумовою утвердження в

недалекому майбутньому Української держави. По-друге, козацтво дивилося на Православну Церкву й особливо на висвячену за його допомогою ієрархію як на власне знаряддя в боротьбі з польським урядом. По-третє, козаки протидіяли будь-яким спробам київського духовенства порозумітися зі своїми уніатськими опонентами і, таким чином, негативно вплинули на перспективи християнського єднання в Україні. Ініціатива такого єднання виходила від Йосифа Вельяміна Рутського, а головним ініціатором примирення з православного боку виступав польський архієпископ Мелетій Смотрицький. Його ідеї також поділяли митрополит Йов Борецький та архимандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. Видатні ієрархи обох Церков намагалися подолати розкол у руському суспільстві, “поєднати Русь з Руссю”. Проте, не без впливу козацтва зокрема тиску козаків на Й. Борецького і М. Смотрицького Православна Церква відійшла від ідеї подібного союзу.

Категоричність і однозначність лінії козаків на підтримку Православної Церкви, відмова від будь-яких компромісів з уніатами проявляється і в тому, що після смерті митрополита Й. Борецького (1631) козаки повністю відновили свій контроль над Київською митрополією й посадили на неї свого кандидата Ісаю Копинського. Таким чином, плани прихильників компромісу та єдності Церков, передусім П. Могили, були зруйновані, а козацтво знову стало вірним союзником і захисником православної ієрархії на польських сеймах. Козаки творили політику щодо Церкви, “живучи православно у вірі своїй, у котрій народились”. Найбільш войовнича частина козацтва не збиралася випустити Православну Церкву зі сфери свого впливу. Через Церкву продовжувалося організаційне протистояння і конфронтація з офіційною польською (королівською) владою.

Фактично, у XVII ст. козацтвом здійснювався контроль над Православною Церквою та церковною політикою, і в протистоянні офіційним державним інститутам козаки виявилися успішнішими, ніж князь К. Острозький та його прибічники – відомі полемісти й книжники, що склали його літературно-інтелектуальне коло у Берестейську добу. Важливим “аргументом” у цьому протистоянні була сила зброї.

Козацтво, по суті, перетворилося на вирішальний елемент у взаєминах Церкви і держави. Однак вплив козацтва на діяльність Православної Церкви не завжди був однозначно позитивним. З одного боку, багато важила підтримка козаками Церкви, а з іншого – часто практикувалося безцеремонне втручання козаків у церковні справи, як це було, наприклад, у випадку засудження М. Смотрицького чи зриву спільного православно-уніатського собору 1629 р. В обох ситуаціях митрополит Й. Борецький не наважився піти проти волі та тиску козацтва і до кінця життя зберігав вірність союзу з козаками. На позицію і вимоги козаків мусили зважати також король і сейм, оскільки потребували козацької допомоги.

Загалом козаки, використовуючи свій вплив і силу зброї, реалізували політику, започатковану П. Конашевичем-Сагайдачним: вони демонстрували вірність королівській владі й водночас вимагали від неї поступок щодо Православної Церкви. Так були визначені координати діяльності козацтва у системі польської державної та церковної влади. При цьому козаки захищали православ'я не тільки в “краях руських” – на Київщині та Волині (як це було раніше), але й пам'ятали про весь “народ руський” у Великому князівстві Литовському. Завдяки зусиллям

козаків, у 1632 р. король фактично зрівняв у правах грецьку релігію з унією [1, с. 505–506].

Релігія стала інтегруючою ланкою між козацтвом, повсталим селянством і православним духовенством під час Національно-визвольної війни і в добу утвердження Української держави. Водночас релігійний фактор зіграв свою роль у становленні опозиційності козацтва до офіційних структур польської влади. І хоча заклики на захист віри, звичайно, не були єдиним інструментом чи засобом мобілізації мас, значення релігії в об'єднанні й консолідації православного українства не варто недооцінювати.

Простежуючи динаміку козацької політики від гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного до повстання під проводом Б. Хмельницького, можна зробити висновок, що об'єктивно козацтво потребувало такої віри, яка давала б змогу легітимізувати не лише свою опозицію щодо уряду, але і збройні повстання проти нього. В інтересах козаків також було формування релігійної й національної свідомості, що дозволило б мобілізувати руське суспільство на підтримку повстань за допомогою релігійних і національних (етнічних) гасел.

У ході Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького релігійний чинник слугував важливим показником належності до того чи іншого табору. Хмельниччина великою мірою була війною релігійною. Якщо повстанці вбачали потенційних ворогів у кожному, хто був не православним, то польська влада дивилася на православних як на потенційних прибічників Б. Хмельницького. І ці підозри виявлялися небезпідставними.

Релігійна ідентичність, що була водночас і етнонаціональною, визначала також спільну ідеологію, яку поділяли не тільки шляхта або козацтво, але й селянство, міщанство, духовенство в боротьбі за власну державу. Крім того, ідея захисту своєї релігії надавала козацькому повстанню легітимності як в українському суспільстві, так і в Європі. Релігійна ідея дозволяла пояснити світові причини повстання проти законного монарха – польського короля. Благословення патріарха Паїсія на війну з Польщею давали Богданові Хмельницькому бажану легітимацію повстання.

Окремий ракурс в осмисленні взаємодії українського козацтва та церковних інституцій творять відносини козацької еліти і вищої православної ієрархії з середини XVII ст., тобто в час, коли вже існувала Українська козацька держава. Слід зазначити, що вони були досить неоднозначними, особливо за митрополитства Сильвестра Косова. По суті, ці взаємини визначалися “зустрічно” двох культурно-політичних сил і традицій. Першу представляла митрополича влада, яка зберегла і захищала традиції старої князівсько-шляхетської Русі з орієнтацією на “славну киево-руську спадщину”. Другою силою була гетьманська адміністрація, до числа якої, звісно, входили представники української шляхти, котра орієнтувалася переважно на козацьке середовище, а почасти – на селянські та міщанські маси, які були організаційно й культурно далекими від шляхетських традицій. І хоча головним гаслом козащини в XVII ст. стало гасло захисту “грецької релігії” (як і в козаків XVI ст.), союз київської ієрархії з козацькою верхівкою був відносно нетривалим і не відображав традиції існування тісних зв'язків між козацтвом і шляхетською Руссю.

Неоднозначність взаємин між козацтвом і церковною владою в середині XVII ст. пояснюється, по-перше, впливом непересічної особистості митрополита Петра

Могили в перетворенні Київської митрополії на незалежний від козацтва центр духовної влади; по-друге, зіткненням інтересів гетьмана та митрополита П. Могили в добу Хмельниччини, конфліктністю їхніх взаємин. Відомо, що П. Могила здійснював велику організаторську роботу щодо зміцнення становища Православної Церкви, на яке впливало напівлегальне існування православної ієрархії, не визнаної державною владою. Тому основні зусилля митрополита були спрямовані на утвердження централізованої церковної влади.

У цілому діяльність П. Могили, метою якої було в удосконалення релігійних інститутів, посилення церковної організації та церковної дисципліни, сприяла розбудові українських владних структур, у т. ч. впливаючи також на функціонування козацьких організацій, які завжди підтримували православ'я. Відроджена за його сприяння Православна Церква і національна культура стали духовною основою для успішної реалізації козацького повстання 1648 р., а отже, для наступного творення Української держави Б. Хмельницького [3, с. 184].

Водночас саме за митрополитства П. Могили стає очевидною зміна характеру відносин глави Православної Церкви і козацтва. Митрополит орієнтувався не стільки на козацтво, скільки на православну шляхту. Тісний союз між Церквою та козацтвом за гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного в часи П. Могили змінюється охолодженням та обопільною підозрою, чим була незадоволена козацька еліта. З іншого боку, нова православна ієрархія, орієнтована на П. Могили, не підтримувала політики (і дій) запорожців. Таким чином, помітним було відчуження між козаками та Православною Церквою. Могилянська ідея єдності Церков категорично не сприймалася козацтвом, яке репрезентувало себе захисником православної віри.

Великою мірою характер взаємин державної та церковної влади в Україні, особливо після укладення Переяславської угоди 1654 р., визначався ставленням до них Москви. Богдан Хмельницький намагався захистити київське духовенство від втручання Москви, при цьому він і надалі намагався контролювати церковні справи. Крім того, гетьман мав право призначати на посади вищих духовних достойників (у 1653 р. ігуменом київського Михайлівського золотоверхого монастиря він призначив Теодосія Софоновича). Гетьманський контроль над Церквою тривав і за Івана Виговського. Митрополит Гедеон Балабан підтримав цього гетьмана, який розірвав союз з Москвою і намагався встановити союз із Річчю Посполитою.

Підкреслимо також, що протилежність шляхетської та козацької програм розвитку України доповнювалася конкуренцією між Києвом, який був митрополічною столицею та резиденцією С. Косова, і Чигирином – гетьманською столицею. Фактично, це було відображенням боротьби між двома концепціями побудови козацької держави – моделлю Війська Запорозького та ідеєю Великого князівства Руського зі столицею в Києві. Незважаючи на те, що з моменту перетворення козацтва на провідну силу українського релігійного і культурно-національного життя центр політичного життя перемістився до Чигирин, Київ зберіг за собою символічне значення давньої князівської столиці, політичного центру колись мотульної держави.

Таким чином, зміст і характер українського життя в XVI–XVII ст. визначався не лише суто політичними подіями, але й станом відносин козацтва як найбільш

впливової соціальної та організованої сили з інститутами Церкви, передусім православної. Українське козацтво та Православна Церква – це дві головні сили політичного та культурно-національного життя в період становлення Української держави. Їхня діяльність відповідала потребам формування національної ідентичності та національного становлення. Належність до Православної Церкви в умовах військового протистояння і збройної боротьби стала основною ознакою українськості. Водночас українське козацтво з успіхом використовувало релігійні та національні гасла як засіб мобілізації українського етносу для боротьби за власну державу. Загалом українське козацтво та Православна Церква в умовах відсутності незалежної Української держави й іноземного гноблення функціонували як інститути, головною функцією яких було єднання нації й інтеграція українського суспільства.

1. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Киев, 1883. – Т. 1.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Репринтне вид. 1913 р. – Київ, 1990.
3. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – Київ: Мистецтво, 1997.
4. Історія українського козацтва. Нариси: У 2 т. – Київ: Вид. дім “КМ академія”, 2006. – Т. 1.
5. Колодний А. М., Филипович Л. О. Релігійна духовність українців. – Львів: Логос, 2006.
6. Плохій С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ: Критика, 2005.
7. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: В 2 ч. – Київ: Наукова думка, 1995. – Ч. 1.

### **SUMMARY**

**Levchenko Andrii**

#### **The peculiarities of the Ukrainian cossacks and church institutions co-operation in the context of Ukrainian nation foundation in the XVI–XVII**

The article is devoted to the research of different aspects of the Ukrainian cossacks and church institutions co-operation in the social transformations in XVI–XVII. The cossacks and church are considered as the leading forces of national life, that contributed to the Ukrainian state formation.

Key words: Ukrainian cossacks, church, orthodoxy, Uniya, National liberation war, Ukrainian state.

**Анатолій Лисий,**

**кандидат історичних наук, доцент кафедри історії  
України Вінницького державного педагогічного  
університету імені Михайла Коцюбинського**

## **ОДИССЕЯ КСЬОНДЗА ЛЕВІНСЬКОГО**

Присвячено становищу Католицької Церкви в царській Росії та Радянському Союзу. Досліджується тернистий життєвий шлях ксьондза Яна Левінського за різних режимів: царського, радянського, польського.

*Ключові слова: католицизм, храм, віра, репресії, духовне життя.*